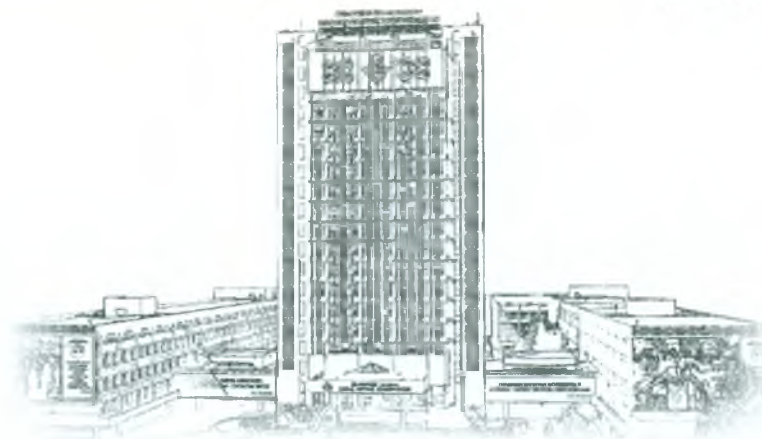

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы
ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

AL-FARABI KAZAKH
NATIONAL UNIVERSITY

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ

ВЕСТНИК

СЕРИЯ ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

BULLETIN

PHILOLOGY SERIES

2(148) 2014

31992 жылдың 22 сәуірінен бастап шыға бастады

Тіркелу куәлігі № 766
Жылына 4 рет шығады

Редакциялық алқа:

Қ. Әбдезұлы (ғылыми редактор),
Ж.Д. Есімова, Б.У. Джолдасбекова (ғылыми редактордың орынбасарлары),
Н.Ю. Зуева (жауапты хатшы), О.Б. Алтынбекова, Г.Б. Мәдиева,
Б.К. Момынова, А. Салқынбай, А.С. Тарақ, А. Темірболат,
С.А. Кибальник (Ресей), А.И. Ковтун (Литва), В.А. Курдюмов (Ресей),
Гусман-Тирадо Рафаэль (Испания), Сойлемез Орхан (Түркия),
Хаяти Девели (Түркия), Хенрык Янковский (Польша), Жан Динг Жин (Қытай)

УДК 81.27

Ғылыми басылым

ҚАЗҰУ ХАБАРШЫСЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ

№2 (148)

Компьютерде беттеген А. Алдашевой
Шығарушы редакторлары: Г. Бекбердиева, Г. Рүстембекова

ИБ № 7311

Басуға 08.04.2014 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/8.
Көлемі 25,41 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 929.
Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспасы.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспаханасында басылды

© Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Sprach

Our language
meaningfulness
another making
as word choice
their mother tongue
Keywords:
purism.

Наш язык
но и позволяет
люди оценивая
также выбор
черкивает знач
рует мировую
Ключевые
пуризм.

Тіл адам ба
құқықтарының
негізінде баға
сөйлеуші сана
және бұл тіл ту
Түйін сөзде

Wenn ein Thema
Wandel: Veränderu
wartssprache“ in de

© 2014 al-Farabi K

ӘОЖ 81'42; 801.7

К. К. Күркебаев

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Алматы қ., Қазақстан.
e-mail: kenic69@mail.ru

Қазақ тіліндегі «сүйек» лексемасының семантикалық парадигмасы

Мақалада қазақ тіліндегі «сүйек» лексемасының лингвомәдениеттанымдық, этнолингвистикалық, семантикалық, этимологиялық, ассоциациялық ерекшеліктері қарастырылған.

«Сүйек» концептінің философиялық мәнін қазақ халқының ұлттық рухани дүниетанымындағы ата-тек, ру, түбі бір, намыс, ар-ождан, ұят сияқты семантикалық мәнге ие сарысүйек, сүйек жақын, сүйек шатыс, сүйектес, сүйегін қорлау, сүйегіне таңба салу, сөз сүйектен, таяқ еттен өтеді, сүйегі менікі, еті сенікі, сүйегі асыл, сүйек тістеген ит, сүйек тамыр сияқты паремнологиялық қор мен фразеологизмдер, архаизмдер, диалектизмдер құрайтыны анықталып кешенді семантикалық талдау жасалды.

Қазақ тіліндегі «сүйек» лексемасы – тілдік санадағы бейнелі-ассоциациялық және бағалаушылық қасиеттерге ие күрделі семантикалық парадигма құрайтын концептуалдық бірлік екені айқындалды.

Түйін сөздер: семантикалық дала, ассоциативтік байланыстар, негіздік концепт, фон білімдер, әлемнің тілдік суреті, лексема, архисема, туындату сема, әлеуетті сема.

К. К. Күркебаев

Семантическая парадигма лексемы «сүйек (кость)» в казахском языке

В данной статье рассматриваются методы исследования лексемы «кость» как концепта национальной казахской культуры через выявление лингвокультурных, семантических, этимологических и ассоциативных связей в общей языковой картине мира.

В содержании статьи семантическое поле и философское значение концепта «сүйек» уточняют понятия, характеризуют особенности казахского национального менталитета: ата-тек (предки, род), ру (род, племя), түбі бір (единокровные), намыс (честь), ар-ождан (совесть, честь), ұят (стыд, позор).

Семантическая глубина концепта «сүйек» обусловлена пересечением, переплетением и наложением значений лексем, образующих внутри основного (ядерного) семантического поля метафорических, ассоциативных, образно-семантических микрополей.

Сакральный смысл исследуемого концепта, раскрывает и уточняет этнографический характер казахских традиций и обычаев, народных примет и обрядов. Это свидетельствует о многомерности понятия «сүйек», многоаспектности проявления его смысла и является доказательством того, что концепт «сүйек» есть базовый концепт казахской культуры.

Ключевые слова: семантическое поле, ассоциативные связи, базовый концепт, фоновые знания, языковая картина мира, лексема, архисема, производная сема, потенциальная сема.

К. К. Kurkebaev

Semantic paradigm token "syvek (bone)" in the Kazakh language

In this article the methods of research of концепта of lexeme are examined "bone" as концепт of the national Kazakh culture through the exposure of лингвокультурных, semantic, etymologic and associative connections in the general language picture of the world.

In maintenance of the article the semantic field and philosophical value of концепта of "сүйек" specify concepts, characterizes the features of Kazakh national mentality: ата-тек(ancestors, family), ру(family, tribe), түбі бір(consanguineous), намыс(honour), ар-ождан(conscience, honour), ұят(shame, disgrace).

The semantic depth of концепта of "сүйек" is conditioned by crossing, interlacing and imposition of values of lexemes formative into the basic(nuclear) semantic field of the metaphorical, associative, figuratively-semantic микрополей.

Sacral sense of investigated концепта, exposes and specifies ethnographic character of Kazakh traditions and customs, folk signs and ceremonies. It testifies to multidimensionality of concept of "сүйек", multidimensionality of displays of his sense and is proof that концепт of "сүйек" is base концепт of the Kazakh culture.

Sacral of sense of investigated концепта, exposes and specifies ethnographic character of Kazakh traditions and customs, folk signs and ceremonies. It testifies to multidimensionality of concept of "сүйек", multidimensionality of displays of his sense and is proof that концепт of "сүйек" is base концепт of the Kazakh culture.

Key words: the semantic field, associative connections, base концепт, base-line knowledge, language picture of the world, lexeme, архисема, derivative сема, potential сема.

Тіл ғылымының бүгінгі даму бағыты полипарадигматикалық ұстанымдар негізінде, яғни тіл білімі этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық, лингвоелтанымдық, когнитивтік-концептуалдық, социоллингвистикалық, психоллингвистикалық, коммуникативтік-прагматикалық, функционалдық, гендерлік лингвистика аясымен сабақтаса отырып кешенді сипатта қарастыруды негізгі меже етіп отыр. Тілтанымның осындай көп бағыттағы кешенді парадигматикалық сипаты бүгінгі кемелдену процесіндегі адамның ақыл-ой санасының антропоэзектік ұстанымдармен тікелей байланысты. Аталған антропоэзектік бағыттағы зерттеу парадигмалары - адам санасында ғалам бейнесін құраушы концептуалды жүйені, таным модельдері арқылы ашылатын білімнің кодын, болмыспен сол болмысты қабылдаушы сана арасындағы тілдік өркеттерді, тіл мен сол тілдің иесі адам санасының тұтастығын, тілдік сананың білім қоры мен күрделі ассоциативті-вербальды құрылымын, болмысты рух пен ой бірлестігінде танытушы кешенді жүйе ретінде дәйектейді.

Әлем бейнесін құраушы концептуальдық жүйедегі сөздердің мағыналық өрісі мен шеңбері күнделікті өмір сүру тәжірибесінің нәтижесіндегі аялық білім қоры мен этноментальдық дүниетаным жиынтығы арқылы айқындалады.

Тіл ғылымында аялық білім теориясына Е.М.Верещагин мен В.Г.Костомаров тоқтала келе: «аялық білім – білім қоры, адамның өмірлік әлеуметтік тәжірибесінің қоймасы, білім адам санасында түрленеді, өңделеді және тірек сөздермен, терминдермен, номинативті және фразеологиялық тұрақты тіркестермен, тілдік бірліктермен өзара байланысып ары қарай олар шерілген ақпаратты сақтау қызметін атқарады» [1, 219] - деген тұжырым жасап, тіл мен аялық білім жүйесін бірлікте қарастыруды алға тартады.

Қазіргі тіл біліміндегі концептологиялық қана бағыт - ұжымдық санадағы ментальды бейненің дара белгілерін саралай отырып, кез келген тілдің этнолексикасы мен аялық білім жүйесінде сақталған әлемнің ұлттық мәдени бейнесін ашуға мүмкіндік береді.

«Концепт - тілдік ақпараттарды кодтайтын (сөзге айналдыратын, таңбалайтын), сөздің ішкі мағынасын, мәнін танытатын, оның затқа, реалға қатысын, шындықты бейнелеуін көрсететін және сол ақпаратты келер ұрпаққа жеткізетін тілдік таңбалар жиынтығы» [2, 38].

Қазақ халқының ұлттық ойлау жүйесі мен этномәдени дүниетанымынан мол ақпарат беретін «тағдыр», «өмір», «өлім», «Отан», «бақыт», «намыс», «қанағат», «дастарқан», «домбыра», «жүрек», «жан», «ағайын», «өз/өзге» сияқты т.б. ұлттық концептонимдер қазақ тіл білімінде жеке тақырып ретінде зерттеліп мән мазмұны ашылғаны белгілі.

Осындай ұлттық құндылық элементтерін бойына аса мол жинақтаған «сүйек» лексемасы қазақ тіл білімінде күні бүгінге дейін жеке концепт ұғым ретінде немесе тілдік құрылымдық тұрғыдан жеке тақырып көлемінде арнайы ғылыми айналымға түспегені белгілі.

«Сүйек» лексемасы өзі өмір сүретін семантикалық өріс ішінде интегралды мазмұндас сөздерді өзіндік ортақ белгілері арқылы жинақтау қабілетімен қатар, коммуникативтік қажеттілігіне, жұмсалымдық қызметіне, дифференциалды мазмұнына байланысты да кешенділік сипатқа ие тірек ұғым бола алатындықтан жеке концепт ұғым ретінде қарастыруға толық негіз бар.

Қазірге біз осы мақала көлемінде ғана «сүйек» лексемасын осы қырынан қарастыруды меже тұтып, оның лингвомәдениеттанымдық, этнолингвистикалық, семантикалық, этимологиялық, ассоциациялық құрылымдық ерекшеліктеріне ғана қатысты сөз қозғауды мақсат етіп отырмыз.

«Сүйек» концептісінің тілдік ұжымның когнитивтік санасында қатталғандығының бір көрінісі, бұл лексеманың қазақ қауымының баршасына түсінікті болып жалпыхалықтық лексикадан берік орын алуы, тіліміздің сөздік құрамның толығыуы мен дамуына өзіндік үлесін қосып, тіркесімділік қабілетінің мол болуы және жаңа сөз жасауға үйтқы болғанына куә сүйек, аксүйек, сүйекқап, сүйек-саяк, сүйекте, сүйектелу, сүйектес, сүйекті, сүйекші, сүйектілік, сүйек-шатыс, сүйек жаңғырту, сүйегіне таңба болу, сүйекті аккурай, сар сүйек, сүйегі сыну, сүйегі шытынау, сүйекті жемістер сияқты көптеген мысалдар айқын дәлел бола алады.

«Сүйек» концептінің философиялық мәнін қазақ халқының ұлттық рухани дүниетанымындағы ата-тек, ру, түбі бір, намыс, ар-ождан, ұят сияқты семантикалық мәнге ие сарысүйек, сүйек жақын, сүйек шатыс, сүйектес, сүйегін қорлау, сүйегіне таңба салу, сөз сүйектен, таяқ еттен өтеді, сүйегі менікі, еті сенікі, сүйегі асыл, сүйек тістеген ит, сүйек тамыр сияқты паремиологиялық қор мен фразеологизмдер, архаизмдер, диалектизмдер айғақтайды.

«Сүйек» концептінің этнографиялық лексика ретіне қолданылып жүрген сакральды мағынаға ие болмысын қыз алысу, құдандалы болу, сүйек жаңғыртты, ант сүйек, ақсүйек, сүйек тасу, сүйек құны, сүйекке түсу, сияқты салт-дәстүр мен ырым-жоралғылық, әдет-ғұрыптық сипаттағы этнографизмдік атаулар жүйесінің семантикалық мазмұны танытады.

«Сүйек» концептісі қазақ ғылымында терминдік сипат алып бас сүйек, кемік сүйек, көз сүйек, сүйек кемігі, сүйек майы, піл сүйегі сияқты күрделі сөздер құрамында анатомиялық атау ретінде терминологиялық лексика құрамында да ұшырасады.

«Сүйек» концептісінің сөзжасамдық қабілеті мен коммуникативтік-жұмсалымдық (тіркесімділік) қызмет аясының кеңдігіне ақсүйек, сүйекші, сүйектес, сүйек шатыс, сүйегі шымырлады, сүйегі қақсады, сүйегі жасыды, сүйегі сырқырады, сүйегі сынды сияқты атаулар мен тіркестер нақты дәлел болады.

«Сүйек» концептісінің ұғымдық негізін заттық мағына құрайтындықтан, бұл заттық мағына тілдік санада ұлттық-мәдени мазмұнмен ассоциацияланып «этномәдени ұғымдар жүйесін» түзетіндіктен, түпкі нұсқасын (архетип) заттық концепт ретінде тануға болады. Бұл жөнінде зерттеуші ғалым З.К.Ахметжанова: «Заттық концептер тілдік санадағы образдық-ассоциативтік байланыс пен бағалауыштық қасиетке ие болып ұлт санасында мағыналық өзгеріске ұшырап қазақ халқының рухани болмысын құрайтынын» атап өтеді [3,75].

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «сүйек» лексемасының мынадай мағыналары берілген:

1. Адам мен хайуанаттар денесінің қаңқасы (тура);
2. Өлген адамның денесі, мәйіті (ауыс);
3. Ата-тек, ру (ауыс);
4. Киіз үйдің кереге, уық, шаңырақ, сықырлауықтан тұратын негізгі қаңқасы (этно) [4,395].

Сөздікте берілген анықтамалар негізінде «сүйек» концептісінің мазмұн межесінің қалыптасуындағы семантикасын өзара иерархиялық қатынасқа негізделген семалар жиынтығын былай көрсетуге болады:

Өзексема - адам мен хайуанаттардың тұтас денесінің өзегін құрайтын қаңқа.

Даралаушы сема – адам, хайуанаттар, тұтас дене, қаңқа, мәйіт.

Даралаушы сема – ата-тек, түбір, негіз.

Даралаушы сема – киіз үйдің қаңқасы.

Потенциалды сема – мықты, берік, таты, асыл.

Потенциалды сема – еті жоқ, құр сүйек.

Потенциалды сема – билеуші тап өкілі, пауыт.

Потенциалды сема – салмақты, ауыр.

Потенциалды сема – намыс, ежелгі, көне.

Потенциалды сема – қыз алысу, құдан болу.

Потенциалды сема – жуу, тазалау, аруу.

Бұдан «сүйек» концептісінің ұғымдық мұнын құрайтын күрделі семантикалық тәлімді иеленетіндігін көреміз.

«Сүйек» концептісін құраушы ұғымдық мұнның семалық көрсеткіші о баста «адам мен хайуанаттар денесінің қаңқасы, сүйегі, тірегі» деген заттық лексикалық мағына негізделіп, уақыт өте келе қауымдық сана көрнекі-бейнелі ойлау әрекетінде абстрагтәніп, танылатын нысанның жекелеген ұғым қасиеттері, перифериялық (шеткергі) белгі қайта өңделудің нәтижесінде сол заттық қырынан танудың бастамасы болды.

Заттар мен құбылыстар туралы білім ырындағы ақпараттардың алмасуы, өңделу адамның танымдық әрекеттерінің жемісі. Мдай танымдық әрекеттерге адамның субъектік тәжірибесіне негізделген құбылыстар объектілер арасындағы ассоциациялық қатынастар негіз болады. Берілген мазмұн компоненттерінің негізінде пайда болған жаңа мағына жаңаша ойлау үлгісінің көрсеткіші ретінде сөз болып отырған концептінің семантикалық аясын кеңейте түседі. Мұны тіліміздегі ку сүйек, ақсүйек бірліктері айқындайды. Қазақ халқының ұлттық дүниетанымында ку сүйек деп **жоқ, құр сүйек, азып-тозған, жүдеген адам**дар айтылады. Мысалы: Құр сүйегі көрініп денесінен, Қалың шашты сиреген тобесінен. Қасиетсіз суды қасықтап тамызсам да, Өтпейді оның өтенген өңешінен (С.Мәуленов).

Ку (құр) сүйек, сақалы қудай (сақалы ақ) тіркесінің құрамындағы ку сөзі қазіргі қазақ тілінде жеке дара қолданылмайтыны белгілі.

І.Кеңесбаев ку сөзінің этимологиялық мағынасын былайша көрсетеді: «Түркі тілдерінің ішінде, татар, қазақ тілдерінде ку – боз мағынасында жұмсалады: боп-боз болып семіп жүрген кісіні қазақ құп-ку боп жүдеп дейді» [5, 131]. Академик Ә.Қайдар да «ку лексемасының «ақ, седой, боз, бледно-желтый» деген мағынасын негізгі деп таниды [6,227]. Сондай-ақ мұны аққу сөзінің құрамындағы ку түлғасы да айқындай түседі.

Жалпы потенциалды семалардың заңдылығын оның табиғаты болып келе, этномәдени қырынан таныған, денесі жан иелер арқылы құ

Тіліміз, жүйесінде өзбекше – түрікше –

А.Қайдар құрамында сөзінің түп-тамыр жасай отырдылығына мен төркіні көрсетеді. бояқ, соя, монғол тілі «тісі» деген. Ә.Қайдар, түп-тамыр мүмкін де

Ал қара диалекті жергілікті ру, тұқы нылады.

– С

– К

(І.Жансүгір) «Түркі қолданатын бала Менің (Орал, О

Сонд

діретін ол көне деген ж

теуінде жергілікті киыр о маңында ғасырдың сөзі баласы да «Үлгі» да жақсы рында кыпша

Жалпы сүйек кальций, фосфор, түз т.б. минералды заттардың қорынан түзілетіндіктен, оның табиғи түсінің өзі ақшыл, ақшыл-сары болып келеді. Демек, қазақ халқы өзінің ұлттық этномәдени дүнитанымында сүйекті табиғи қырынан тани отырып, арық, жүдеу, азып-тозған, денесінен қаңқа сүйектері көрініп тұрған жан иелеріне образдық-ассоциациялық тәсіл арқылы ку сүйек деп атау берген.

Тіліміздегі сүйек сөзі өзге түркі тілдер жүйесінде де қырғызша – сөөк, хакасша – соок, өзбекше – суяк, азербайжан тілінде – сүмүк, түрікше – kemik түрінде дыбысталады.

А.Қайдар қазақ тіліндегі сүйек-саяқ қос сөз құрамындағы саяқ (/sojko//soeo//soek//sojo/) сөзінің түркі тілдеріндегі даму тарихына шолу жасай отырып, тұлғалық жағынан өзгеру заңдылығына назар аударады және оның сояу сөзімен төркіндес, яғни шығу төркіні бір екендігін көрсетеді. Егер салыстыратын болсақ: бояу-бояк, сояу-саяк. Мұндағы сояу тұлғасы түркі-монғол тілдер жүйесінде «пілдің, қабанның азу тісі» деген мағынаны білдіреді екен. Академик Ә.Қайдардың пікірінше, сояу>саяқ сөздерінің түп-тамыры сай- (сой-, сүй-) етістігі болуы мүмкін деп жорамалдайды [ҚТҚЭС, 176].

Ал қазіргі қазақ тілінде сой (soj) тұлғасы диалектизм сөз ретінде батыс аймақтарының жергілікті тіл ерекшеліктерінде сақталып, «тек, ру, тұқым» диалектілік мағынасында қолданылады. Мысалы,

- Сүйегің қай ел? - деді келіншек.
- Қарқаралы дуанына қараған арғынмын (І.Жансүгіров).

«Тұқым, тек» мағынасында Орал өңірінде пайдаланылатын Сүйектес атауы да «шөбереден туған бала, шөпшек» дегенді білдіреді. Мысалы, Менің сүйектестерімнің бәрі осы колхозда (Орал. Орда).

Сондай-ақ «тек, ру, тұқым» мағынасын білдіретін сой атауы тек қана диалектизм сөз емес, ол көнерген сөздер қатарынан табылуы мүмкін деген жорамалды академик Р.Сыздық өз зерттеуінде былайша дәйектейді: «Сой сөзі тек қана жергілікті сөз емес, бұл сөзді қазақ даласының оңтүстік-шығысынан да таптық. Аягөз ауданында өмір кешкен Дулат Бабабайұлы (XIX ғасырдың орта тұсы): Алал сой мен емес, Пірдің сөзін тұтынған - дейді. Сондай-ақ Абайдың «Асылы Ақылбайдың «Зұлыс» деген поэмасында «Үлбіреген ақ тәнді, көзі көкшіл, Неғылса ол жаксы адам сойлы» - дейді. Батырлар жырында кездесетін сой атауының төркіні де оғыз-қазақ тайпалары аралас өмір сүрген орта

ғасырдан келе жатқан сарқыншақтар болуы керек» - дейді [7, 227].

Яғни бүгінде пассив лексиканың қатарына өтіп, фольклорлық шығармалар мен ақын жыраулар тілінде ұшырасатын «сой» атауының семантикалық иерархиясы сүйек лексемасының «тек, ру, тұқым» түріндегі ауыспалы мағынасымен төркіндес екеніне жоғарыда келтірілген мәліметтер айқын дәлел болады.

Семантика теориясында қауымдық сананың дүниетанымдық көзқарастарының өзгеріп дамуына байланысты сөз мағынасының да өзгеріп, дамып отыруы заңды құбылыс. Сөз мағынасының өзгеруі - мағынаның кеңеюі мен тарылуы, көп мағыналық пен омонимия, метафора, метонимия, синекдоха сияқты тәсілдер арқылы жүзеге асатыны белгілі.

Ұғымдар шектестігі негізінде алынған метонимиялық тәсілдің көмегімен «сүйек» лексемасының негіз, тірек болу, алғашқы, бастапқы сияқты даралаушы семасы негізінде ауыспалы мағынаға ұласып «ата-тек, ру, тұқым» мағынасын қалыптастырған. Тіпті осы ауыс мағына туыстас түркі тілдер жүйесінде түрік тілінде соу тұлғасы «тек, тұқым» мағынасында жұмсалады екен. Оған түрік тіліндегі соу asma, соуна çeker, ата da соу gerek, ite de, соуа çekmek, soydur çeker, boktur kokar фразеологиялық тіркестер негіз болады. Бұл дегеніміз бүгінде жергілікті бір аймақтық қолданысқа ғана ие болғанымен «сүйек» концептісінің тарихи тамырына қоз жүгіртсек, түбі бір түркі тілдер дүниесіндегі көнеден келе жатқан базалық лексикалық қордан бастау алатынына қоз жеткіземіз.

Семантика теориясында мағынаның дамуы мен күрделенуі (абстрактіленуі) адамның ассоциативті ойлау жүйесімен тікелей байланысты.

Ассоциация – жеке субъективті тәжірибеге негізделген белгілі объект пен құбылыс арасындағы байланыс. Кең мағынада алғанда, ассоциация – айнала қоршаған дүние үзігін таныту үшін қолданылатын психикалық әрекеттер негізінде жүзеге асатын білім алудың көзі. [8, 11]. Олай болса, сөз мағынасындағы алуан түрлі өзгерістерді, сөздің келтірінді, ауыс мағыналарда, концептілік жүйеде қолданылуын семантика мен психолингвистиканың ассоциативтік байланыс заңы негізінде де түсіндіруге болады.

Осыған орай, «сүйек» концептісінің образдық-ассоциативті құрылымын «сөзі сүйектен оту»; «етінен өтіп, сүйегіне жету» сияқты фразеологиялық бірліктердің семантикасы арқылы

да айқындауға болады. Мысалы: Хакімнің сөзі мен айдаладағы Жолмұқан палуанның сүйектен өтер сөздерінен кейін «кессең, басым мінеки» деуге таяу қалған Құныс, енді ол ниетінен қайтуға бет бұрды (Х.Есенжанов). Берілген мысалдардан намысына тию, жанына бату деген ұғымды анық аңғарамыз. Олай болса, «сүйек» концептісі, ең алдымен, «адам бойындағы ар-ождан, намыс, абырой» деген мағынасы арқылы қазақ және жалпы түркі халықтарына ортақ көне түркілік дүниетанымды айқындайды.

Немесе, Бауыр тартқан жүрек қайда? Намыс қызған сүйек қайда? (А.Байтұрсынов. Шығ. жинағы). Бұл мысалдағы «сүйек» лексемасы да семантика теориясындағы метонимиялық тәсіл арқылы, яғни ұғымдар шектестігі негізінде ассоциативтік байланысқа түсіп сүйекке жан бітіріп «адам» «тұқым», «ру», «туыс» мағыналарын меңзеп тұр.

Қазақ халқының ұлттық дүниетанымындағы ассоциациялық байланысы бойынша, намыс өлімнен де артық тұратын күш, сондықтан мұндай ізгі қасиеттер адамның өзімен бірге туып, бірге қалыптасатын, тумысынан берілетіндігі «сүйекке сіңген» (намыс қызған сүйек қайда?) «сүйекке таңба түсіру», «сүйекті қорлау» сияқты контекстік тіркестерде де нақтылана түседі. Ассоциациялық байланыс арқылы берілген бұл тұрақты тіркестердің семантикалық астарынан да қазақтың ұлттық құндылықтар жүйесінен берік орын алар этномәдени философиялық ұғым-түсініктерді аңғаруға болады.

Сүйек фосфор, кальций, тұз тағы басқа минералды заттардың қорынан түзілетіндіктен, қаңқа сүйектері берік, мықты болып келеді де, тірек, қорғаныш қызметін атқарады. Осыған орай, академик Ә.Қайдар сүйек сөзінің түбірін сүй [sūj] деп алып, мағынасын «негіз, сүйекше, тірек, бастапқы, алғашқы», ары қарай сүй-ек <сүй+ек - сүйек: қаңқа, тірек, шыққан тегі; сүйе<сүй+е - қолдау, демеу көрсету, қорғаныш болу» деп көрсетеді [4].

Олай болса, адам мен жануарлар денесіндегі сүйектердің мықты, берік, тірек, қимыл-қозғалыс және қорғаныш қызметін атқару семантикасына ие «сүйек» лексемасы тілдік сананың образдық-ассоциативтік байланысына негізделген метонимиялық, метафоралық, полисемиялық, фразеологиялық этнографизмдік сипатта қалыптасқан тұрақты тіркестер мен паремологиялық қорға бай екен. Солардың кейбірінің мағыналарына назар аударатын болсақ:

Тіліміздегі сүйек тамыр тұрақты тіркі ұлттық дүниетанымдағы ассоциативтік байланыс негізінде «ежелден жақын, берік дос» мағынасын білдіреді. Мысалы, Сүйек тамыр сүйенісіп күн көреді, Ауыз тамыр айтысып тығын алады.

Сүйегі асыл тұрақты тіркесі көп мағыналы сапаға ие:

а) мықты, қайратты. Сүйегі асыл дүрсе Құдайдың өзі біледі. Он төртінші айдай Түседі кімнің қасына (Қамбар батыр);

ә) атақты, текті. Асыл ғой деп сүйегі, Адалдығың Арамның қасына тиеді (Қ.Мырзалиев).

Сүйегі ауыр тұрақты тіркесі де ұлттық дүниетанымдағы ассоциативтік байланыс негізінде «салмақты», «сабырлы», «денелі» мағыналарын білдіреді. Сүйегі ауыр кісі ғой, анығына анығына қозғала қояр ма екен (А.Токмақбетов). Мұндағы ауыр сөзінің бірер ұғымды мағынасы шеңберінде (жеңіл емес, салмақты мінезі ауыр, сүйегі ауыр сияқты номинативтік тіркестер жасалған.

Сүйекке түсу[кіру] этнографизмінің мағынасын төмендегіше түсіндіруге болады. Құлаған адамның мәйітін «жер бесікке тапсыру» алдында тазалап жуындыруға арналған рәсім Мәйіт денесі үш рет аударылып, тазаланып жуылады да құрғақ шүберекпен сүртіледі. Одан кейін алдына ала пішілген ақыретке (кебіректер) үш қабаттап, әйелді бес қабаттап ортаңғы жерден матамен байлайды. Біздің жолымыз сүйекке түсу болар (Ж.Аймауытов шығ.).

Сүйек [сар сүйек] құда тіркесі де ұлттық дүниетанымдағы ассоциативтік байланыс негізінде «ежелден келе жатқан құда», «ескі құда» мағыналарын білдіреді. Сөзден кетіп ботуа, ботынаң жүрмей татуға. Андысып құда сүйекке Көтеріп тастап иекпен, Қадір, қасиет, сый кет (Д.Бабатайұлы). Тұрақты тіркес құрамындағы сары лексемасының өн бойында «кеңдік, ақын, басты, негізгі, ұзақтық» семасы негізгі тілімізде сары дала, сары алтын, сары бөйбөк сары құда т.б. номинативтік тіркестері қалыптасқан.

«Сүйек» лексемасының тіліміздегі «құда» сөзімен контекстік семантикада синоним болатынына төмендегі тіркестердің мағыналары айқын дәлел болады.

Сүйек алысты. Қыз алысып, қыз берісті, сандалы болды. Іздеп келіп алыстан, Бұрында емес жат. Құдандалы қат-қабат, Талай сүйек алысқан (С.Дөнентаев шығ. жин.).

тұрақты тіркесі
ассоциативтік байла-
ны, берік дос» ма-
ғынасы. Сүйек тамыр
сөзін айтысып ар-
тасып, көп мағыналық

сөзге асыл дүр еді.
бірінші айдай боп,
ер батыр);
сөз деп сүйегі, Ар-
ман Арамның қыты-

сөзге де ұлттық дү-
с байланыс негізін-
«денелі» мағына-
сы кісі ғой, анау-
жән (А.Тоқмағам-
ның берер ұғымдық
сөз смес, салмақты)
сөзге номинативті

сөзге мағына-
сы болады. Қаза-
қ бесікке тапсыру»
сөзге арналған рәсім.
сөзге тазаланып
сөзге сүртіледі. Одан
сөзге ақырестке (кебінге)
сөзге бес қабаттап орап,
сөзге. Біздің жолымыз
сөзге шығу).

сөзге тіркесі де ұлттық
сөзге байланыс негі-
сөзге «күда», «ескі күда»
сөзге кетіп ботуа, Ба-
сөзге сөзге сүйекпен,
сөзге, қасиет, сый кетті
сөзге құрамындағы
сөзге «кеңдік, ай-
сөзге» сөзге негізінде
сөзге, сары бөйбіше,
сөзге тіркестері қалып-

сөзге тіліміздегі «күда»
сөзге синоним сөз
сөзге тіркестердің мағына-

сөзге, қыз берісті, кү-
сөзге алыстан, Бұрыннан
сөзге-қабат, Талай сүйек
сөзге жин.).

Сүйек-шатыс - жекжат, қыз алысып қыз
берісетін құдалар. Көрімнің Ертаймен сүйек-
шатыс жерлері болуы мүмкін.

Сүйек жаңғыртты. Бұрыннан құдандалы бо-
лып келе жатқан кісілер қыз берісіп, жек-жат-
тықты қайтадан жаңалады. Осы ауыл Аманның
немере, шөбере туыстарымен ерсілі-қарсылы
құда, бертін келе сүйек жаңғыртқан соң, қа-
рым-қатынастары сиректеп алыстан, сырттан
тілек болып жүреді (Ғ.Мұстафин.Дауыл.).

Адам түрлі эмоциялық күйді бастан кеші-
руіне орай, табиғатынан берік, мықты сүйектің
жұмсарғыштық қасиетіне «сүйегі балқыды»
(*Бірін-ай*, сұлу қыздың пейіліне, Сүйегім,
денем балқып тұрдым еріп. К.Әзірбасев), өзге де
қалып-күйдің көрінісіне сүйегі шымырлады,
сүйегі жасыды, сүйегін қорлады, сүйегі сырқы-
рады, сүйек тістеген ит (күйеуді мысқыл етуден
тұтан өзіл сөз) тұрақты тіркестері дәлел бо-
лады.

Қазақ халқының ұлттық дүниетанымында
адам мен хайуанаттардың тұтас денесін ұстап
тұрар негізгі өзегін білдіретін «сүйек» лексема-

сының философиялық мәні әлем ағашымен
(бөйтерек) ассоциацияланады. Адамның басы -
жоғары әлем, кеуде тұсы - ортаңғы әлем, кеуде-
ден төмен тұсы - төменгі әлемді бейнелейді.
Әлем халқы болмысты үш әлемге бөліп қа-
растырған, түркі халықтары әлемнің негізі ре-
тінде «бөйтеректі» алады. Осы арқылы түркі
халықтары адам мен табиғатты, уақыт пен ке-
ңістікті ажырамас бірлікте қарастырған.

Қорыта айтқанда қазақ тіліндегі «сүйек»
лексемасы тілдік санадағы бейнелі-ассоциация-
лық және бағалаушылық қасиеттері бір-бірімен
астасқан ар-намыс, ата-тек, ескі туыс, ағайын,
құда болу (сүйек алысу, сүйек жаңғырту), адам-
ның түрлі эмоциялық күйі сияқты күрделі се-
мантикалық өріс шеңберін құрайтын концеп-
туалдық бірлік.

«Сүйек» концептісінің қазақ дүниетаны-
мындағы болмыс-бітімі мен кешенділік сипа-
тының семантикалық шеңберін парамеоло-
гиялық, фразеологиялық, архаизмдік, этногра-
физмдік, терминдік, диалектизмдік, сөзжаса-
мдық тіл бірліктері құрайды.

Әдебиеттер

- 1 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – Москва, 1980. – 320 с.
- 2 Краткий словарь когнитивных терминов / Под. ред. Е.С. Кубряковой. – Москва, 1996. – 245 с.
- 3 Ахметжанова З.К. Лингвокультурная концептология в Казахстане // Восточнославянские языки и литературы в историческом и культурном контекстах: когнитивная лингвистика и концептуальные исследования. Выпуск 13. – Киев, 2012. – 215 с.
- 4 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – XIII т. – Алматы, 2011.
- 5 Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы, 1966. – 254 б.
- 6 Кайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы, 2005. – 295 с.
- 7 Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы, 2009.
- 8 Леонтьев А.А. Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах // Словарь ассоциативных норм русского языка. – Москва, 1997.

References

- 1 Vereschagin Ye.M., Kostomarov V.G. Lingvostranovedcheskaya teoriya slova. – Moskva, 1980. – 320 s.
- 2 Kratkiy slovar' kognitivnykh terminov / Pod. red. Ye.S. Kubryakovoy. – Moskva, 1996. – 245 s.
- 3 Akhmetzhanova Z.K. Lingvokul'turnaya kontseptologiya v Kazakhstane // Vostochnoslavjanskiye yazyki i literatury v istoricheskom i kul'turnom kontekstakh: kognitivnaya lingvistika i kontseptual'nyye issledovaniya. Vypusk 13. – Kiyev, 2012. – 215 s.
- 4 Kazak, Әдеби тілінің сөздігі. – XIII т. – Almaty, 2011.
- 5 Kazak, тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Almaty, 1966. – 254 b.
- 6 Kaydar A.T. Struktura odnoslozhnykh korney i osnov v kazakhskom yazyke. – Almaty, 2005. – 295 s.
- 7 Syzdyk, R. Kazak, тіліндегі yeskilikter men zhanalyktar. – Almaty, 2009.
- 8 Leont'yev A.A. Obshchiye svedeniya ob assotsiatsiyakh i assotsiativnykh normakh // Slovar' assotsiativnykh norm russkogo yazyka. – Moskva, 1997.

МАЗМУНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

Тіл білімі - Языкознание

Richard J. Brunner, Oleksandr Bilous Sprache im Wandel: Veränderungen in der Deutschen Gegenwartssprache	3
Супрун В.И., Мадиева Г.Б. Проблемы выявления онимической семантики	15
Әлкебаева Д.А. Функционалды грамматиканың негізгі нысаны – функция термині туралы	22
Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Изучение текста в учебнике русского языка для 11 классов 12-летних школ Казахстана	27
Аманалиева Ф.Б. Собственно вводящие глаголы в конструкциях с прямой речью	31
Анесова У.Г. Символ және метафора	36
Абдрахманова Ж.Ә. XV-XVIII ғасырдағы ақын-жыраулар поэзиясы тіліндегі жаңа фразеологиялық оралымдар	40
Жукенова А. К. Вербальная коммуникация в условиях естественного и искусственного билингвизма	45
Иманқұлова С.М. Қазақ тіл білімінің зерттелу мақсаты	49
Клименко К.В. Композиционная роль детали в повести/сценарии/фильме «Председатель»	56
Күркебаев К.К. Қазақ тіліндегі «сүйек» лексемасының семантикалық парадигмасы	62
Мамаева М.Қ., Хасенова А.Н. Қадыр Мырза Әлидің ғибратты әңгімелеріндегі лексикалық қайталамалар және олардың стильдік қызметі	68
Момынова Б.К. Языковые особенности телесных метафор состояния души	73
Мустафаева А.А., Қыдырбаев Қ.А. Араб тілі терминдері жүйесіндегі терминологияның өзекті мәселелері	77
Нургожина Ш.И., Умуртаева А.Б., Исенгалиева Г.Х. К вопросу о форме интерактов и критерии их классификации	82
Оруджева Севар Ариф кызы Түрлі жүйедегі тілдердің синтаксистік деңгейдегі конверсиясы	88
Рыспаева Д.С. Интерпретация базового концепта в художественном тексте	94
Сағындықұлы Б. Атау септік формасынан тәуелдік жалғауының пайда болуы	98
Самедова Кёнуль Ибрагим кызы Азербайжан тілінің түсіндірме сөздігіндегі халықтың ауызекі сөйлеу тіліндегі диалектизмдер мен сөздердің берілу принциптері	104
Смагулова Г.Н. Межкультурная коммуникация: проблемы этноязыковых особенностей	108
Умирбекова Р.Қ. Синтаксистің негізгі объектісі-есімшелі оралым жайында	113
Шалабай Б. Субъектілік функционалды-семантикалық категориясының өрісі	119
Эргин Егяна Гурбет кызы Түркімен және гагауыз тілінде септік категориясы	125

Әдебиеттану - Литературоведение

Дәулеткелдіұлы Н. Махаббаттың мәңгілік мұнарасы («Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырындағы екі ғашықтың күмбезінің реалды және идеялық белгілері)	129
Какильбаева Э.Т. Функции завязки и экспозиции в структуре романа П. И. Мельникова-Печерского «В лесах»	135
Мухтарзаде Нурида Қасиетті жерлер (Оджаг, Пир) туралы діни менкабе-аңыздардың ерекшелігі	140